

פלקירה על הרמב"ם ואבן רשד

יאיר שיפמן

א. מבוא

מן המפורסמות הוא, שאין הרמב"ם מזכיר את אבן רשד ב'מורה נבוכים' ולו אף פעם אחת.¹ באיגרתו לתלמידו, ר' יוסף בן שמעון, אומר הרמב"ם, כי זה עתה הגיעו לידי כל ביאורי אבן רשד לספרי אריסטו, פרט לספר 'החוש והמוחש'. 'ונראה לי', מוסיף הרמב"ם, 'שכיוון יפה (לדעת המתבר), אך לא מצאתי שעת פנאי עד עכשיו כדי לקרוא כל ספריו'.² באיגרתו לר' שמואל אבן תיבון,³ אשר נכתבה כשמונה שנים לאחר איגרתו לר' יוסף, מדבר הרמב"ם על כך ש'ספרי אריסטו הם הם השרשים והעיקרים לכל אלו החיבורים של חכמות', אשר אי אפשר להבינם אלא רק לפי פירושי אלכסנדר, תמיסטיוס ואבן רשד. אף כאן נוגע הרמב"ם באבן רשד, אולם רק כפרשן אריסטו. אף וולפסון קובע,⁴ כי אין כל הוכחה שהרמב"ם הכיר את כתבי אבן רשד בכותבו את 'מורה נבוכים'. זאת ועוד: במחלוקות בין אבן רשד ואבן סינא פוסק הרמב"ם כאבן סינא,⁵ אם כי ללא ציון שמו, וללא אזכור כלשהו לדעות אבן רשד בנושא הנדון. הדעת נותנת, שאילו הכיר הרמב"ם את דעות אבן רשד היה דן בהן. שם טוב פלקירה, מחבר 'מורה המורה', פירושו ל'מורה נבוכים', היה ערביסט

פירוט הפניות ביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 אבן רשד חי בספרד ובצפון אפריקה בשנים 1126-1198 ונחשב לאחד מגדולי הפילוסופים המוסלמים בימי הביניים. על תולדות חייו וחיבוריו ראה: פח'רי, עמ' 270-292.
- 2 ראה: רמב"ם, אגרות, עמ' שיג/13-15. איגרת זו נכתבה, לפי חתימתה, בראשית חודש מרחשון אתק"ג לשטרות, דהיינו בשנת 1191 לסה"נ. פינס סבור, כי איגרת זו נכתבה לאחר שכבר השלים הרמב"ם מספר חלקים ממורה נבוכים. הוא סבור, כי בכותבו את מורה נבוכים לא הכיר הרמב"ם שום הנחה של אבן רשד, לא במישרין ולא בעקיפין. ראה: פינס, עמ' 109, הערה 11, עמ' 149-150.
- 3 ר' שמואל אבן תיבון הוא מתרגם ספרי הרמב"ם לעברית, וזאת — לפי המלצתו של הרמב"ם. ראה איגרתו אל ר' שמואל אבן תיבון בענייני תרגום המורה, הרמב"ם, אגרות, עמ' תקל-תקנד. על ר' שמואל אבן תיבון — ראה: סיראט, עמ' 270-289. בתום איגרתו לר' שמואל אבן תיבון בענייני תרגום המורה מביע הרמב"ם את דעתו על קודמיו מבין הפילוסופים. ראה: רמב"ם, אגרות, עמ' תקנב-תקנד. מובאה זו לקרוח משם, עמ' תקנג/5-7. בחתימתה נאמר: 'ביום שמיני לתשרי אתקיי"א לשטרות', דהיינו: שנת 1199. ראה שם, עמ' תקנד/6.
- 4 וולפסון, עמ' 323.
- 5 אבן סינא חי במזרח העולם המוסלמי בשנים: 980-1037. על חייו, כתביו ומשנתו הפילוסופית ראה: פח'רי, עמ' 128-162.

משיעור קומתו של ר' שמואל אבן תיבון.⁶ פירושו עתיר המובאות מדברי מקורותיו הפילוסופיים של הרמב"ם חושף בפני הקורא בקיאות מדהימה בספרות הפילוסופית,⁷ החל בפרה-סוקרטס כהיפוקרטס⁸ המשך באפלטון⁹ ואריסטו,¹⁰ עבור דרך הפריפטטים ההלניסטים כתמיסטיוס¹¹ ואלכסנדר¹² והכותבים בלשון הערבית כאלפאראבי¹³ אבן סינא ועמיתיהם, וכלה באבן רשד. דרך זו של פירוש עושה את פלקירה לא רק למקור מהימן החושף את מקורותיו הפילוסופיים של 'מורה נבוכים',¹⁴ אלא אף להיסטוריון של הפילוסופיה.

רבים מן הפילוסופים שמדבריהם מביא פלקירה אינם נזכרים בשם.¹⁵ גם כאשר הוא מכנה את הפילוסופים בשמותיהם אין הוא טורח לציין את הספר ממנו הוא מצטט, שלא לדבר על מיקומו של הציטוט. אליבא דידו, זהות האומר טפילה לתוכן

6 על חייו ויצירתו של פלקירה — ראה: ישפה, עמ' 1-10, 31-76. על שיעור קומתו של פלקירה כערכיסט יעידו הן תרגומו העצמאי לקטעי מורה נבוכים אשר אותם פירש, למרות שעמדו לפניו תרגומי אבן תיבון ואלחריזי, והן הערותיו לתרגומו של אבן תיבון למורה נבוכים. ראה: שיפמן, מורה המורה, עמ' 251-271. פלקירה אף מזהיר במפורש שהוא מתרגם את הרמב"ם מן המקור. למשל: בראש מורה נבוכים ג, טו, מורה המורה, עמ' 9-10/209; בסיום פירושו למורה נבוכים א, לו, מורה המורה, עמ' 20/30, ועוד.

7 על סקירת מובאותיו של פלקירה במורה המורה מדברי הפילוסופים השונים ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 178-180.

8 היפוקרטס חי בין השנים 460 ר-377 לפה"ס. לפרטים עליו: ימר, עמ' 35-38. על מקומו של היפוקרטס בהגותו של פלקירה ראה שיפמן, עבודה, עמ' 62-65.

9 אפלטון חי בין השנים 428 ר-348 לפה"ס. לעיון ראשוני בו ובהגותו ניתן לקרוא: בהאורחי, וכן קורא. על מקומו של אפלטון בהגותו של פלקירה ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 13-21.

10 אריסטו חי בין השנים 384 ר-322. לעיון ראשוני בו ובהגותו ניתן לעיין ב: רוס. על מקומו של אריסטו בהגותו של פלקירה ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 22-49.

11 תמיסטיוס חי בשנים: 390-320 לסה"נ. למידע ראשוני עליו ראה: צלר, עמ' 329. כמו כן ראה: קופלסטון, עמ' 427. על מקומו של תמיסטיוס בהגותו של פלקירה ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 50-56.

12 אלכסנדר מאפרודיסיאס חי ופעל בסוף המאה השנייה ובתחילת המאה השלישית לסה"נ. על תרומתו להגותו על הרמב"ם ראה: פינס, עמ' 109-119. על מקומו בהגותו של פלקירה ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 57-61. עליו ועל הגותו ראה: קופלסטון, עמ' 426-427.

13 אלפאראבי חי ופעל במזרח האימפריה העבאסית בשנים 870-950. עליו ועל הגותו וכתביו ראה: פח'רי, עמ' 107-128. על מקומו בהגותו של פלקירה ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 65-71.

14 חשיפה זו יכולה להיות על דרך החיוב, דהיינו: לאישוש דברי הרמב"ם על רקע דברי פילוסופים קודמים לו. למשל: הקדמות הרמב"ם למורה נבוכים ב על רקע מקורותיו האריסטוטליים. ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 41-43. היא יכולה להיות אף על דרך השלילה, קרי: להצגת סתירה בין המקור ובין דברי הרמב"ם, אות היא כי הרמב"ם קרא את המקור אולם גור עמדה השונה ממנו. ראה שם עמ' 41, על המחלוקת המועלית על ידי פלקירה בין הרמב"ם לאריסטו בנושא התנועה בנאמרת העצם. מעבר לכך: פלקירה מגלה אף מקורות אשר 'אשתמיטתיה למארן', אשר הבאתם משנה לעיתים את התמונה כולה. להודיעך, כי הוא בדק את כתבי אותם פילוסופים אשר מדבריהם הביא הרמב"ם, ומצא בהם דברים חדשים אשר נעלמו מידיעת הנשר הגדול. ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 67, הערה 23; עמ' 108, הערה 47.

15 יש הקרויים 'חכם' (שיפמן, מורה המורה, עמ' 15/16-24/1, 23/42, 23/47, ועוד); 'חכם גדול' (שם, 11/60, 7/130, 25/244, ועוד); 'החכם' (שם, 19-18/110, 12/230, 21/81, ועוד); 'חכם חסיד' (שם, 4/58, 13/227, 12/27, ועוד).

המאמר.¹⁶ יש בגישה זו הד לתפיסה הביניימית שמקור החכמה כולה מצוי בשכל הפועל. העובדה שרעיון מסוים הובע על ידי חכם זה או אחר אינה אלא מקרה בלבד. תחת הכינוי 'החכם הנזכר' מביא פלקירה מדברי אבן רשד ב'מורה המורה' למעלה משמונים פעם.¹⁷ העובדה, שאת אבן רשד מזכה פלקירה בכינוי מיוחד, היא בעלת חשיבות מרובה מכמה בחינות:

א. אבן רשד נוטה, אליבא דפלקירה, לדעת תז"ל.¹⁸

ב. הוא עמד על דברי הרמב"ם.¹⁹

ג. אבן רשד הוא היחיד אשר אותו מזכה פלקירה בכינוי מיוחד תוך 'אתרעה מוקדמת' על כך. ללמדך, כי לא עשה זאת בהיסח הדעת.

העובדה, שפלקירה מביא מדברי אבן רשד, אשר לא היה מוכר לרמב"ם בכותבו את 'מורה נבוכים', מאפשרת לקורא המעיין לאתר נקודות דמיון ושוני בין שני גדולי האריסטוטליקנים של המאה ה-11, כהבאתם בידי פלקירה.

ב. העולם העל-ירחי והתת-ירחי

האם במתרחש בעולם העל-ירחי יש משום עדות לכוונת מכוון? את פירושו ל'מורה נבוכים' ב, יט פותח פלקירה במובאה מדברי הרמב"ם,²⁰ המסתכמת בהנחות הבאות:

א. קיים הבדל בין חומר הגלגלים לבין חומר העצמים התת-ירחיים.

ב. הבדל זה מתבטא בתנועה השונה: של הגלגלים — עגולה, ושל העצמים בעולמנו — ישרה.

ג. חומר כל הגלגלים אחד, כי כולם מתנועעים בסיבוב. אף חומר כל הגופים התת-ירחיים אחד, כי תנועת כולם ישרה.

ד. בין הגלגלים קיימים הבדלים ברורים, הן במגמת תנועתם (מזרח-מערב, לעומת מערב-מזרח) והן במהירותה.

ה. הבדלים אלו מורים על כוונת מכוון — הקב"ה!

בהמשך דבריו מביא פלקירה שתי מובאות מכתבי אבן רשד מהן משתמע, כי השוני בכיוון סיבובם של הגלגלים הוא שוני כמותי אך לא איכותי.²¹ ההבדל המהותי הוא

16 פליקרא, עמ' 12.

17 שיפמן, מורה המורה, עמ' 2/7. רק אריסטו משתווה לאבן רשד במספר המובאות. ראה: שיפמן, עבודה, עמ' 178.

18 שם, עמ' 19/5-20.

19 שם, עמ' 3/7.

20 רמב"ם, מו"ן, ב, יט, עמ' רסד/6-11, רסו/9-12, 14-24; מורה המורה, עמ' 15-2/170.

21 שם, עמ' 10/171-24, 23-16/170. המובאה הראשונה לקוחה מאבן רשד, השמים, עמ' 106 א-ב. המובאה השנייה לקוחה משם, מאמר א, כלל ששי (סוף).

בין התנועה הישרה לסיבובית. הכיוון הוא משני. מכאן, שאם ההבדלים בכיוון הסיבוב אינם מהותיים, הרי שההבדל במהירות התנועה על אחת כמה וכמה! לפיכך אין אבן רשד מדבר על הבדלים אלו כהוכחה לקיומו של מייחד בעולם העל-ירחי. או אם לצטט בלשונו:

ולא נוכל לומר, כי התנועה הסובבת לצד מזרח הפך התנועה הסובבת לצד מערב, כי זה נמנע... ולא ימצא בין אלו המתנועעים סביב, אף על פי שמקצתם מתנועעים למזרח ומקצתם מתנועעים למערב, שנוי בצורה ובמהות מצד שכל אחד מהם עגול.²²

הקדמה י' ב'מורה נבוכים' א, עג באה להוכיח, כשאר הקדמות המדכרים שמביא הרמב"ם בפרק זה, את ייחוד האל, אחדותו ואי גשמותו. עיקרה של הקדמה זו הוא, כי כל גוף יכול להימצא תמיד בכל תכונה שהיא, ואם הוא נמצא בעתה זו בתכונתו הנוכחית — הרי שזה לפי הכרעתו של האל. פלקירה מסב את תשומת לב המעיין לעובדה שבניגוד לאבן רשד השולל אותה מכל וכל אין הרמב"ם שולל הקדמה זו לחלוטין.²³ בעוד הרמב"ם אומר על הקדמה זו: 'בו עוד דברים תשמעם במקומות מזה המאמר' ואינו מפרש לאילו מקומות כוונתו,²⁴ הרי שפלקירה קובע: 'יהוא מה שכתב בפרק יט מהחלק השני'.²⁵ פלקירה מאתר אפוא השפעה כלאמית על עמדת הרמב"ם המצביע על יסוד ההתייחדות מעל לגלגל הירח, בו בזמן שהוא מקבל את השקפת הרמב"ם השוללת את העמדה הכלאמית מתחת לגלגל הירח. אבן רשד עקבי מן הרמב"ם בשוללו את גישת הכלאם הן מתחת והן מעל לגלגל הירח.

פלקירה מקבל את טיעוני אבן רשד רק בחלקם: 'אף על פי שאין זה הפך במוחלט... עם כל זה לא ימלט מחילוף והפך'.²⁶ הכל מסכימים, אליבא דפלקירה, כי תנועת הגלגל העליון, כולל תנועת כוכביו, פשוטה, מה שאין כן לגבי תנועת שאר הגלגלים. הוא נוטה לעמדת הרמב"ם, למרות קבלתו את גישת אבן רשד ביסודה: ההבדל אינו מהותי, אולם העובדה שלא יימלט זה מחילוף והיפך מעידה לדעתו על כוונת מכוון בעולם העל-ירחי.

ג. חומר הגלגלים

האם חומר הגלגלים הוא כחומר הישים התת-ירחיים? הקדמה כב' מורה נבוכים' ב מניחה, כי כל גוף מורכב מחומר וצורה כמעמידו, כלומר: כתנאי לקיומו. מעבר לכך

22 שיפמן, מורה המורה, עמ' 16/170-20.

23 שם, עמ' 10/95-5/94.

24 שם, 6/94; רמב"ם, מו"ן, עמ' קפה/3.

25 שיפמן, מורה המורה, שם/9.

26 שם, עמ' 13-10/171.

חלים בו מקרי הכמות, האיכות והיחס, שאף הם הכרחיים בו, יען כי אי אפשר לו לגוף מבלי שמקרים אלו יחולו בו, אלא שאינם תנאי לקיומו.²⁷ פלקירה מציג את השאלה: האם הקדמה זו חלה אף על הגלגלים?²⁸ מאליה עולה השאלה: כיצד להבין את המונח 'חומר'? אריסטו הגדירו בשתי צורות שונות:

א. ב'על ההויה וההפסד'²⁹ מגדיר אריסטו את החומר כמצע של ההתהוות וההפסד. לפיכך הגלגלים אינם נופלים תחת הגדרה זו. אבן רשד, המקבל את הגדרתו זו של אריסטו, יטען, כי אי אפשר להחיל על הגלגלים את הקטיגוריה של חומר וצורה. זאת, כי:

1. העצם ההווה-נפסד נוצר בעטיו של החומר, ואילו חומר הגלגלים נצחי.
2. החומר התת-ירחי מצוי גם בכוח וגם בפועל בה בשעה שחומר הגלגלים מצוי תמיד בפועל ועל כן אינו כלה.
3. הגלגלים כלל אינם משתנים, יען כי יסוד כל שינוי נעוץ בפוטנציאליות של החומר.

ב. במטפיסיקה³⁰ מגדיר אריסטו את החומר כמצע של התנועה במקום. מה שהוא נצחי – יש לו חומר, אולם לא חומר המאפשר הויה והפסד, כי אם חומר המאפשר תנועה ממקום אחד למשנהו. לפיכך, הגוף השמימי, אשר עקרון התנועה חל אף עליו, יש בו חומר וצורה. זו תהא עמדתו של אבן סינא. לדעתו, למרות היות הגלגל נצחי קיים דמיון בינו ובין היצורים התת-ירחיים בהיותם מורכבים מחומר וצורה כבסיס לתנועתם. אבן רשד יטען לעומתו, כי הרכבה של חומר וצורה רלוונטית אך ורק לגבי העצמים ההווים וכלים.³¹ מכאן, כי הקדמה כב'מורה נבוכים' ב איננה רלוונטית, אליבא דאבן רשד, לגלגלים כלל. בכך חולק אבן רשד על אבן סינא, ההולך אחרי הגדרתו של אריסטו את החומר במטפיסיקה.

בהקשר זה מקבל פלקירה את מסקנתו של אבן רשד, כי הגלגלים הם 'חמרים חיים בעצמם, לא חיים בחיים'. הוא אף ממשיך ומפרש: לחומר הגלגלים, במובחן מחומר העצמים התת-ירחיים, יש תכונת החיות העצמית. משום כך, אין הוא זקוק להטבעת הצורה בו כדי להיות חומר 'חי' פעיל ונקלט על ידי חושנו. הגישם התת-ירחיים הם 'חמרים מתים, אין להם תנועה ולא חיים, אלא מצד דבר מבחוץ', בה בשעה ש'חמרי הגלגלים הם בהפך, כי הם חמרים חיים בעצמם ועל כן יתנועעו תמיד'.³² אף בפירושו

27 רמב"ם, מו"ן, ב, הקדמה כב, עמ' כט/3-6; שיפמן, מורה המורה, עמ' 119/3-5.

28 שם, 14-15.

29 על ההויה וההפסד, א:ד, 320 א.

30 המטפיסיקה, יב:ב, 1069 ב.

31 שיפמן, מורה המורה, עמ' 119/14-120/6. מקור המובאה: אבן רשד, תהאפת, עמ'

10/439-15/437.

32 שיפמן, מורה המורה, עמ' 120/5-9.

להקדמה יב אומר פלקירה,³³ כי 'מונח הגופים הגלגליים הם גופים פשוטים וצורותיהם הם המניעים הנבדלים', בה בשעה ש'מונח המתנועעים מעצמם הנפסדים הם גופים מרכבים'.³⁴

ד. תנועות הגלגלים

כפירושו ל'מורה נבוכים' ב, כד, מביא פלקירה שלוש מובאות הקשורות במחלוקת אשר התעוררה בספרד בנוגע להנחת הגלגלים האקסצנטריים והאפיציקליים.³⁵ הרמב"ם מציג את הבעיה במספר נקודות:³⁶

א. התצפיות האסטרונומיות והתיאוריה האריסטוטלית בדבר מרכז אחד וגלגלים קונצנטריים לא תאמו אלה את אלה.

ב. על רקע זה העלה תלמי את הנחת הגלגלים האפיציקליים והאקסצנטריים, גלגלי ההיקף והגלגלים החוץ-מרכזיים.³⁷

ג. תיאוריה זו, אשר שררה כפילוסופיה עד ימי אבן באג'ה,³⁸ סותרת את תורת אריסטו, כי:

1. ההנחה האפיציקלית מדברת על גלגלי-משנה הנעים במסלול הנע של הגלגלים הגדולים, טענה הסותרת שלוש קביעות אריסטוטליות ברורות: (א) אין דבר בשמיים המשנה את מקומו; (ב) לא תיתכן תנועה סיבובית בגלגל שמרכזו אינו מרכז העולם; (ג) לא תיתכן תנועה סיבובית סביב מרכז מדומה שאינו מרכז קבוע.

2. ההנחה האקסצנטרית, גירסת אבן באג'ה כתחליף להנחה האפיציקלית שנפלה, סותרת אף היא שתי הנחות-יסוד אריסטוטליות: (א) התנועה סביב מעגל אקסצנטרי היא סביב מרכז מדומה, בה בשעה שאריסטו מדבר רק על תנועה סיבובית שמרכזה נקודה קבועה ממשית; (ב) תנועה זו היא סביב נקודה ניידת ולא נייחת, כפי שדורש אריסטו.

33 שם, עמ' 18/113-18/114.

34 שם, עמ' 16-17.

35 התפיסה הקונצנטרית דיברה על גלגלים המקיפים את כדור הארץ ומרכויהם מתלכדים עם מרכזו. האקסצנטרית מקבלת את מרכזיותו של כדור הארץ, אלא שמרכזי הגלגלים אינם מתלכדים עם מרכזו. התפיסה האפיציקלית, או בלשון הרמב"ם, 'העמד גלגל הקף סובב על גלגל אחד, דיברה על כוכבים הנעים בתוך גלגלי משנה יחד עם הגלגל המרכזי ומשנים את מקומם – פעם ברום הגלגל הראשי ופעם בשפל. ראה: סמבורסקי, עמ' 54-80.

36 מורה נבוכים, ב, כד, עמ' רפא-25/רפב/9. במורה המורה מובאים חלקים מן הטקסט הנ"ל. ראה: שיפמן, מורה המורה, עמ' 2/191-4, 19-24.

37 סמבורסקי, עמ' 71.

38 אבן באג'ה הוא מגדולי הפילוסופים המוסלמים בספרד. מת ב-1138. על חייו והגותו ראה:

פח'רי, עמ' 261-263.

ד. משמע: קיימת סתירה בסיסית בין הפילוסופיה האריסטוטלית, בה אין מקום לא לגלגל היקף ולא לגלגל חוץ-מרכזי, לבין התצפיות המורות על תנועות הגלגלים השונות זו מזו בכיוון, במהירות ובמסלול, דהיינו: בנטייתן ממרכז העולם. ה. האם לא ראה אריסטו סתירה זו? כיצד קבע אריסטו כללים הנוגדים את התצפיות? שתי תשובות לאבן באג'ה על קושיות אלה:

1. אריסטו ידע למעשה, כי יש לשמש גלגל חוץ-מרכזי, אולם לא התייחס אליו כלל. די היה לו לומר, כי הוא מגיה שהשמש נוטה בתנועתה לצד אחד ותוצאת השערת נטיית השמש יכולה לדמות לזו של גלגל חוץ-מרכזי.
2. אולי ההנחה החוץ-מרכזית כלל לא עלתה על דעת אריסטו, ואילו עלתה — היה אריסטו מכחישה מכל וכל. זאת, בשל הסתירה בין המדע הנסיוני והפילוסופיה הדוקטיבית.

כאן מביא פלקירה מספר מובאות מאבן רשד.³⁹ במובאה הראשונה הולך אבן רשד בעקבות הרמב"ם וסותר הן את תיאוריית המעגלים האפיציקליים והן את תיאוריית המעגלים האקסצנטריים, בהיותן בנויות על הנחות נמנעות. המובאה השנייה משרטטת את התיאוריה האסטרונומית האריסטוטלית, העומדת על מרכז אחד ומעגלים קונצנטריים סביבו.

במובאה השלישית מנסה אבן רשד לפתור את הסבך שצוין לעיל. הוא מבחין בין תנועת הגלגל, התנועה הכללית בלשונו, לבין תנועות הכוכבים, התנועות הפרטיות. התנועה הכללית דומה לתנועת ההעתקה של בעל חיים, בה בשעה שהתנועות הפרטיות דומות לתנועות איבריו של בעל החיים. כשם שתנועות איבריו של בעל חיים אינן מזדהות עם תנועת גופו בכללותה, כן הוא הדבר לגבי היחס בין תנועות הגלגל ותנועות הכוכבים. כלומר: אפשר להישאר צמודים לתיאוריה הקונצנטרית כאשר מדובר על תנועת הגלגל ולראות את תנועות הכוכבים כחלקים בגלגל וכאיברים בגוף אשר אינם זקוקים כל אחד למרכז בפני עצמו.

אבחנה זו בין תנועת הגלגלים לתנועת הכוכבים אלו מאלו, תוך נאמנות לתיאוריה הקונצנטרית, היא אחת הדרכים להתרת הסבך. באותו הקשר מעלה פלקירה דרך אחרת, העומדת על ההבדל בין הגלגל המקיף לבין שאר הגלגלים,⁴⁰ כאשר הוא רואה את הארץ כמרכז הגלגל המקיף ולא של שאר הגלגלים. פלקירה אף מסמך עמדה זו לדברי הרמב"ם במקומות אחרים ב'מורה נבוכים'⁴¹ ולדברי ר' אברהם אבן עזרא.⁴²

39 מובאה א — שיפמן, מורה המורה, עמ' 8-5/191. מקורה: אבן רשד, תפסיר, עמ' 3/1662-8/1661. מובאה ב — שיפמן, מורה המורה, עמ' 6-1/192. מקורה: אבן רשד, שם, 11-9/1662, 16-11/1663. מובאה ג — שיפמן, מורה המורה, שם, 22-11/1662. מקורה: אבן רשד, תלח'ין, עמ' 18-6/133.

40 שיפמן, מורה המורה, עמ' 8-6/192. 41 שם, שם, 3/193-23/193.

42 שם, עמ' 10-8/192. אברהם אבן עזרא היה משורר, פרשן מקרא, מדקדק, תוכן, פילוסוף ורופא. חי בשנים 1164-1089. על חייו והגותו ראה: סיראט, עמ' 124-112.

המכנה המשותף בין שני הפתרונות למרות כל ההבדלים הוא באבחנה בין תנועת הגלגל הקיצון לתנועת שאר הגלגלים. אבן רשד הבדיל בין תנועת הגלגלים ובין תנועת הכוכבים.

אגב דיון זה חושף פלקירה הבדל בין הרמב"ם לבין אבן רשד. אבן רשד נוטה לראות באריסטו את שיא ההתפתחות המדעית. מאז חלה לדעתו נסיגה אשר התיאוריות האקסצנטריות והאפיציקלית הן ביטוייה. אליבא דהרמב"ם עוד יתקדם המדע אל מעבר להישגי אריסטו. פלקירה נוטה בסוגיה זו לדעת הרמב"ם.

בנושא השפעת הגלגלים על העולם התת-ירחי ומעמדו של השכל הפועל מביא פלקירה מובאה הסוקרת את תולדות ההגות בנושא זה מימי אריסטו ועד ימי אבן רשד. אליבא דידו, נתנו פרשני אריסטו לשכל הפועל מעמד אונטי חיצוני לאדם, מעמד אשר לא הוענק לו כלל ע"י אריסטו. מעבר לכך: הכותבים כלשון ערב בנייהם ('רבים מהאחרונים') אף נטלו מהגלגלים תפקידי השפעה על עולמנו ונתנום לשכל הפועל.⁴³

בהגיבו על מנין הגלגלים של הרמב"ם נתלה פלקירה בדברי הסיום של הרמב"ם 'יש בו מקום עיון'⁴⁴ ומציג את הרמב"ם — באמצעות מובאה מאבן רשד — כמצוי בעיצומה של מחלוקת הנושא זה, כאשר דברי אבן רשד מציגים את הנחלקים בנושא ואת דעותיהם.⁴⁵

ה. סודות האמונה וההמון

מה מיסודותיה של האמונה מותר לגלות להמון? ב'מורה נבוכים' א, לה טוען הרמב"ם, כי הרחקת ההגשמה, הרחקת ההיפעלות מן האל וחוסר היכולת לדמות את האל לשום תופעה ארצית — כל אלה הן תפיסות שיש לחנך לאורן את ההמון. על האדם הפשוט לדעת, כי מושגים כחיים, כוח, ידיעה וכו', המיוחסים לאלוהות, נבדלים ממושגינו הבדל איכותי ולא רק הבדל של כמות. אל לו לפילוסוף לחנך את ההמון להאמין באמונות בלתי מושכלות, מה גם שכל הרעיונות הללו נמסרו לבני ישראל בדיבורת הראשונים. אשר לטיבם של תארי האל — אלו הם סתרי תורה המסורים ליחיד סגולה בלבד.⁴⁶

אבן רשד, כמובא על ידי פלקירה, טוען, כי יש לגלות להמון ולהביאו להודות רק

43 שם, עמ' 10/77-11/75. מקורות המובאה: אבן רשד, אלתהאפת, עמ' 8/787-מ8/788; תלחיץ, עמ' 2/52-מ6/51; אלתהאפת, עמ' 16/622-12/621, 3/863-מ5/860.

44 שיפמן, מורה המורה, עמ' 21-11/70. מנין הגלגלים — שם, עמ' 12/70-11/69. תגובת פלקירה — שם, עמ' 13-12/70.

45 שם, עמ' 24-14. מקור המובאה: תלחיץ, עמ' 8-1/131, 4-מ1.

46 רמב"ם, מו"ן, א, לה, עמ' 4-1/13, 5-3/5; מורה המורה, עמ' 23-15/26.

בתארים אשר נזכרו בכתבי הדת. מה שלא פורש בהם אין לגלותו להמון, משום שאין ביכולתו להגיע לידיעה וודאית בנושאים אלו.⁴⁷ הוא אינו מייחס חשיבות לאמונה התמימה של ההמון. אפשרי לדירו שיחזיק האדם הפשוט באמונתו הלא מושכלת אף בנושא גופניותו של האל, כי אל לו לפילוסוף לבלבל את אמונתו הפשוטה של איש ההמון. לדעתו אדם כזה הוא 'כל מי שלא עיין במלאכה המופתית. ושוה הוא שהגיעה להם מלאכת הדברים או לא הגיעה, מפני שאין בכח מלאכת הדברים העמידה על זה השעור מהידיעה'.⁴⁸ משמע: אבן רשד סבור, כי איש ההמון הוא מי שאינו עוסק בחכמה המופתית (ברהאן), גם אם הוא מתכלם. זאת, משום שהמקסימום אשר מלאכת הכלאם יכולה להגיע עדיו הוא חכמת הדיאלקטיקה (ג'דל), ואין חכמה זו יכולה להביא את העוסקים בה אל האמת, קל וחומר לא בנושא תארי האל.

בו בזמן שאבן רשד מוכן לגלות לכל אדם את מציאותם של אותם תארים אשר הוזכרו בכתבי הקודש המוסלמיים ותו לא, הרי שהרמב"ם מוכן להרחיק לכת ממנו, כאשר ההנמקה דומה: הרחקת ההגשמה וההיפעלות נאמרו בעשרת הדיברות ויש ללמדם את ההמון. 'יתירה מזו: אבן רשד כולל ב'המון' אף את אנשי הכלאם, משכילים למחצה העלולים להטעות את האיש הפשוט. אבן רשד חושש מהכלאם יותר מאשר להרמב"ם. וזאת לא רק בשל העובדה שגישת הכלאם רוחת יותר בציבור

סולון ותלמידיו – איור לכתב־יד מהמאה ה־13

47 שם, 7-6/27. מקורה: אבן רשד, אלכשף, עמ' 16-17.

48 שיפמן, מורה המורה, עמ' 21-23. מקורה: אבן רשד, אלכשף, שם/19-21.

המוסלמי, אלא אף משום שהכלאם הוא המדיניות הרשמית של המוחדון.⁴⁹ המדברים, אשר חשו עצמם מחוזקים על ידי כתבי אלגזאלי,⁵⁰ האשימו את הפילוסופים בכפירה והשקיעו מאמצים בכיוון של זכייה באהדת דעת הקהל והשלטון כאחד. אכן רשד ניסה להרוס את הבסיס ההלכתי של טיעוני אלגזאלי, ליצור לגיטימציה דתית ופוליטית לפעולות הפילוסופים ולהילחם הן בקרב דעת הקהל והן בקרב חוגי השלטון כחכמי הכלאם.

דומה, אפוא, כי הרמב"ם רוחש כלפי ההמון אמון גדול מאבן רשד. תופעה זו באה לידי ביטוי בנכונותו ללמדם על תארי האל, ולו אף בחלקם. הוא אף הציג בפני האיש הפשוט את אמונות היסוד של היהדות הן ב'ספר המדע' והן במסגרת 'יג העיקרים במבוא לפרק 'חלק'. אם מרכז עיסוקו של הרמב"ם הוא בהמון הרי שאבן רשד עוסק באותה שכבת ביניים בין הפילוסופים האמיתיים, האמונים על דרכי ההוכחה המופתית, ובין ההמון.

ההבדל בין הרמב"ם לבין אבן רשד, כמובא על ידי פלקירה, חושף אף הבדל בין שתי חברות שונות המצויות בתהליך של עימות פנימי. הוויכוח על ספרי הרמב"ם גרר שתי תגובות השונות באופן קיצוני זו מזו: מחד גיסא – הסתייגות מגילוי אמיתות הדת להמון תוך כדי פיתוח מגמה אזוטריה ב'מורה נבוכים' עצמו, תגובה בה מתאפיינ ר' שמואל אבן תיבון;⁵¹ ומאידך גיסא – מגמה לקירוב ההמון לפילוסופיה בהנחה שההתנגדות היא תוצאה של הבנה לקויה של דבריו, תגובה המאפיינת את דרכו של פלקירה. אף החברה המוסלמית בספרד היתה מצויה בעידן של עימות, בין הפילוסופים למדברים, הן על דעת הקהל והן על אהדת השליט, באשר הכלאם האשערי הפך להיות מדיניות הרשמית של המוחדון בספרד. מתוך כך נובע חששם הקיומי של פילוסופים כאבן רשד ואבן באג'ה המניע אותם לנהוג במשנה זהירות כפרסום דבריהם. דומה, כי בעוד שבקהילה היהודית חושש הפילוסוף מהנוק העלול להגרם להמון, הרי שבקהילה המוסלמית הוא חושש מנידוי על ידי האינטליגנציה והשכבה השלטת. דומה, אפוא, כי הרמב"ם ופלקירה חשים יותר קירבה ואחריות כלפי צאן מרעיתם וחוששים פחות מעמיתם המוסלמי מגילוי חלקי של סודות הדת לאיש הפשוט, אולי בשל הרמה הגבוהה יותר של תלמוד תורה בציבור היהודי מאשר בקרב הציבור המוסלמי.

49 פינס, עמ' 159. דיון נוסף של אבן רשד בנושא זה, כמובא על ידי פלקירה, ראה בביאורו למורה נבוכים א, ס. כאן מובאות מספר מובאות מאבן רשד: א) שיפמן, מורה המורה, עמ' 4/51-17/50. המקור למובאה זו: אבן רשד, תהאפת, עמ' 13/479-7/478. ב) שיפמן, מורה המורה, עמ' 14-5/51. מקורה: אבן רשד, שם, עמ' 4/359-מ3/359. ג) שיפמן, מורה המורה, עמ' 23-15/51. מקורה: אבן רשד, אלכשף, עמ' 21-12/85.

50 אלגזאלי נחשב לאחד מגדולי הפילוסופים המוסלמים בימי הביניים. חי במזרח האימפריה העבאסית בשנים 1058-1111. על חייו והגותו ראה: פח'רי, עמ' 217-233.

51 ראה: רביצקי.

1. סיכום

ראינו את פלקירה מעמת בין שני גדולי האריסטוטליקנים הביניים, בהצביעו על אבן רשד כאריסטוטליקן עקבי, השולל את עמדת הכלאם מכל וכל. לעומתו, אי אפשר לשרטט את עמדת הרמב"ם כאנטי-כלאמית לחלוטין. יתירה מזו: הרי טענתו הניצחת של הרמב"ם לכוונת מכוון אינה מסתמכת על החוקיות בעולם התתי-ירחי, אלא דווקא על היפוכה, קרי: על חוסר יכולתנו למצוא חוקיות סדירה בעולם העל-ירחי.

מכאן, שניתן אולי למצוא אף יותר מרמז אצל פלקירה לכך, כי ההוכחה המופתית לקיומו של האל אליבא דהרמב"ם היא הנוטה לשיטה הכלאמית ולא לאריסטוטלית. אין ספק, כי בנקודה זו, כמו ברבות אחרות אשר לא נידונו כאן, מקדים פלקירה את המחקר המודרני.⁵²

כפי שראינו, הצביע פלקירה על כך, כי שתי התייחסויותיו של אריסטו לטיבו של החומר הביאו שניים מגדולי פרשניו לפירושים נוגדים זה את זה בנושא חומר הגלגלים. בהעלותו נקודה חשובה זו, עולה פלקירה לנגד עינינו לא רק כבקי ורגיל בתורתם של אריסטו ופרשניו, אלא אף כהיסטוריון של הפילוסופיה המגלה קשרים והשפעות בין הוגים שונים ובתקופות שונות. חשיפת ההבדלים בין הרמב"ם לבין אבן רשד בנושא גילוי אמיתות הדת להמון מעלה את פלקירה כהיסטוריון לא רק במובן הדיאכרוני, אלא אף במובן הסינכרוני: לא רק כמצביע על השפעות בין הוגים שונים ובתקופות שונות, אלא אף באותה תקופה ובחברות שונות.

המעניין הוא, כי אף עמדתו של אבן סינא מתחורת לו לפלקירה מציטטה של אבן רשד, וזאת, מבלי שיטרח לבדוק את דברי אבן סינא במקור. ללמדך, כי פלקירה רואה בכתבי אבן רשד לא רק ביטוי לעמדותיו של מחברן, אלא אף סיכום אמין וכולל של העמדות הנקוטות בפילוסופיה הפריפטטית, מאריסטו ועד אבן רשד, כולל גישות אשר אבן רשד אינו מהסס לחלוק עליהן.

עובדה חשובה נוספת שמן הראוי לציינה היא שכאשר נאלץ פלקירה להכריע בין שני מוריו – הרמב"ם ואבן רשד – אגב חשיפת הבדל בסיסי ביניהם, הוא נרתע מלחלוק לחלוטין על דברי הרמב"ם, אם כי ברורה נטייתו לכיוון אבן רשד. התופעה מתגלה בעליל בפירושו ל'מורה נבוכים' ב, יט. בו בזמן שהרמב"ם מסתמך על הסתירה בין התצפיות המדעיות לבין התיאוריה האריסטוטלית כדי להוכיח, כי 'אי אפשר מבלתי מיחד בהכרח',⁵³ הרי שאבן רשד ופלקירה בעקבותיו מנסים להקהות את חוד הסתירה ולהישאר נאמנים לתיאוריה האריסטוטלית. פלקירה אף מגדיל לעשות בנסותו לאשש את תירוצו על דברי הרמב"ם ב'מורה נבוכים'. אף כאן ניכרת נטייתו שלא לחלוק על דברי הרמב"ם למרות נטייתו אחרי אבן רשד.

52 ראה, לדוגמה, הרוי, עמ' 105-114.

53 רמב"ם, מו"ן, ב, יט, עמ' רע"א/12.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן רשד, אלכשף
אבן רשד, השמים
- אבן רשד, תהאפת
אבן רשד, תפסיר
אבן רשד, תלחיץ
האזרחי
הרוי
- וולפסון, קרשקש
ימר
ישפה, פלקירה
- סיראט
סמבורסקי
פחרי
פינס
פלקירא
צלר
קופלסטון
קורא
רביצקי
רוס
רמב"ם, אגרות
רמב"ם, מו"ן
שיפמן,
מורה המורה
שיפמן, עבודה
- אבן רשד, כתאב אלכשף ען מנאהג' אלאדלה פי עקאיד אלמלה, ליידן 1959.
— —, השמים והעולם, באור אמצעי על ספר השמים והעולם של אריסטו, בתרגומו של שלמה בן איוב, כ"י אוקספורד — בודלי 1380.
— —, תהאפת אל תהאפת, קהיר 1964.
— —, תפסיר מא בעד אלטביעה, בירות 1967.
— —, תלחיץ מא בעד אלטביעה, קהיר 1958.
פ' האזרחי, על היש המושלם, תל-אביב תשל"ט.
W.Z. Harvey, 'Why Maimonides Was Not a Mutakallim' in: *Perspectives on Maimonides*. (Ed. J.E. Kraemer), Oxford 1991.
H.A. Wolfson, *Crescas*, *Critique of Aristotle*, Cambridge 1971.
מ' ימר, תולדות הטבע, ירושלים תשכ"ה.
R. Jospe, *Torah and Sophia, The Life and Thought of Shem Tov Ibn Falaquera*, Cincinnati 1981.
ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975.
ש' סמבורסקי, חוקות שמים וארץ, ירושלים 1954.
M. Fahry, *A History of Islamic Philosophy*, London 1983.
ש' פינס, 'המקורות הפילוסופיים של מורה נבוכים', בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ז.
שם טוב בן יוסף אבן פלקירא, ספר המעלות, ברלין תרנ"ד, נדפס מחדש ירושלים תש"ל.
E. Zeller, *Outlines of the History of Greek Philosophy*, New York 1971.
F. Copleston, *A History of Philosophy*, New York 1964.
א' קורא, אפלטון כפשוטו, תל-אביב תשל"ט.
א' רביצקי, ר' שמואל אבן תיבון וסודו של מורה נבוכים, דעת 10 (חורף תשמ"ג), עמ' 19-46.
D. Ross, *Aristotle*, New York 1953.
ר' משה בן מימון, אגרות הרמב"ם, מאת יצחק שילת, ירושלים התשמ"ז.
— —, מורה נבוכים (בתרגומו של ר' שמואל בן-יהודה אבן תיבון), ירושלים 1981.
נספח לעבודת הד"ר הנוכרת להלן.
ר' שיפמן, 'מורה המורה' לרב שם טוב בן יוסף פלקירה — ניתוח פילוסופי ופילולוגי עם נספח, הכולל מהדורה ביקורתית על-פי כתבי-יד, הערות וביאורים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים התשנ"א.